

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA "SAHIYLIK" KONSEPTINING LINGVOMADANIY TAHLILI

Mamashoyev Umid Ulug'bek o'g'li
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
umidmamashoyev@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi "sahiylik" semaleksemalari lingvokulturologik jihatdan qiyosan tahlil qilinadi. Generosity, liberality, munificence, charity kabi ingliz hamda sahiylik, saxovat, karam, ehson kabi o'zbek leksemalarining semantik tuzilishi, frazeologik va paremiologik ifodalanishi hamda ularning ortidagi madaniy qadriyatlar yoritiladi. Tahlil natijalari ikki tilda ushbu tushunchaning umumiy insoniy yadroga ega ekanini, biroq uning baholanishi, ijtimoiy vazifasi va diniy-axloqiy asoslari jihatidan milliy-madaniy farqlar mavjudligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: sahiylik, semaleksema, lingvokulturologiya, konsept, qiyosiy tahlil, frazeologiya, paremiya.

Аннотация. В статье представлен сравнительный лингвокультурологический анализ лексем, выражающих щедрость в английском и узбекском языках. Рассматриваются семантическая структура, фразеологическая и паремиологическая репрезентация английских лексем generosity, liberality, munificence, charity и узбекских лексем sahiylik, saxovat, karam, ehson, а также стоящие за ними культурные ценности. Результаты исследования демонстрируют общее универсальное ядро концепта и национально-специфические различия в его оценке, социальной функции и морально-религиозном обосновании.

Ключевые слова: щедрость, семема-лексема, лингвокультурология, концепт, сравнительный анализ, фразеология, паремиология.

Abstract. The article presents a comparative linguocultural analysis of lexemes expressing generosity in English and Uzbek. The semantic structure, phraseological and paremiological representation of the English lexemes generosity, liberality, munificence, charity and the Uzbek lexemes sahiylik, saxovat, karam, ehson are examined together with the cultural values behind them. The findings show a shared universal core of the concept and language-specific differences in evaluation, social function and moral-religious grounding.

Keywords: generosity, sememe-lexeme, linguoculturology, concept, comparative analysis, phraseology, paremiology.

1. KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda til va madaniyat munosabatini o'rganish antropotsentrik yondashuvning yetakchi yo'nalishlaridan biriga aylandi. Lingvokulturologiya tilni madaniyatning tashuvchisi va ko'zgusi sifatida qarab, til birliklarida xalqning qadriyatlari, dunyoqarashi va xulq-atvor me'yorlari qanday mujassamlashganini tadqiq etadi [1; 2]. A.

Vejbitskayaning “madaniy kalit soʻzlar” haqidagi gʻoyasiga koʻra, ayrim soʻzlar jamiyat madaniyatini tushunishning kaliti boʻlib xizmat qiladi [3]. Sahiylik ana shunday kalit tushunchalardan biridir: u har ikki xalq axloqiy tafakkurida ijobiy baholanadigan fazilat sifatida shakllangan.

Ingliz tilshunosligida generosity tushunchasi koʻproq axloqiy va falsafiy, shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy (charity, philanthropy) kontekstlarda oʻrganilgan. Oʻzbek tilida esa sahiylik, saxovat, karam kabi soʻzlar sharq axloqi, tasavvuf va xalq ogʻzaki ijodi bilan chambarchas bogʻliq. Shunga qaramay, ushbu tushunchaning ikki til materialida qiyosiy lingvokulturologik talqini yetarlicha yoritilmagan. Mazkur holat tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Konsept tuzilmasi V.I. Karasik talqiniga koʻra uch komponentdan iborat: tushunchaviy (leksemaning lugʻaviy maʼnosi), obrazli-idrokiy (metafora va timsollar) hamda qadriyat (baholash va meʼyor) tomonlar [5]. Ushbu maqolada aynan shu uch jihat ikki til materialida ketma-ket yoritiladi. Yondashuvning afzalligi shundaki, u faqat soʻz maʼnosini emas, balki soʻz ortidagi madaniy tajribani ham tahlil doirasiga kiritadi.

Tadqiqotning maqsadi — ingliz va oʻzbek tillarida “sahiylik” semantik maydonini tashkil etuvchi leksemlarning semantik tuzilishini, ularning frazeologik va paremiologik voqelanishini va bu birliklarda aks etgan milliy-madaniy xususiyatlarni aniqlashdir. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: (1) leksemlarning lugʻaviy talqinini va etimologiyasini tahlil qilish; (2) ularning semalar tarkibini qiyoslash; (3) frazeologizmlar va maqollarda konseptning ifodalanishini aniqlash; (4) madaniy izohlarni umumlashtirish.

2. METODLAR

Tadqiqot materiali sifatida ikki tilning izohli lugʻatlari (“Oʻzbek tilining izohli lugʻati”, Oxford English Dictionary, Merriam-Webster), frazeologik va paremiologik manbalar hamda badiiy matnlardan olingan misollar xizmat qildi [8; 9; 10]. Tahlilda quyidagi metodlardan foydalanildi: lugʻat taʼriflarini tahlil qilish (definitson tahlil); semantik maydon va komponent (sema) tahlili; qiyosiy-chogʻishtirma metod; etimologik tahlil; konseptual metafora tahlili [6]; lingvokulturologik talqin. Semaleksema deganda leksemaning maʼlum bir maʼnosi (sememasi) bilan birlikda olingan lisoniy birlik tushunilib, ularning oʻzaro munosabati “sahiylik” semantik maydonini hosil qiladi.

3. NATIJALAR

3.1. *Ingliz tilidagi semaleksemlar*

Ingliz tilida “sahiylik” maydonining yadrosini generosity, generous leksemlari tashkil etadi. Ularning etimologiyasi lotincha generosus (“asl nasabli, olijanob”; genus — “nasl”) soʻziga borib taqaladi. Dastlab ijtimoiy kelib chiqishni bildirgan soʻz keyinchalik “xarakter olijanobligi”, soʻngra “berishda kamtarlik va kengqoʻllik” maʼnosini oldi [9]. Bu semantik oʻzgarish madaniy jihatdan muhim: fazilat asilzodalik bilan bogʻlangan. Maydon periferiyasida liberal (lot. liberalis — “ozod insonga xos”), munificent (munus — “sovgʻa, burch”), bountiful, lavish, magnanimous (“ruhi buyuk”), open-handed, free-handed, big-hearted, charitable, benevolent, philanthropic birliklari joylashadi. Ular turli semalar bilan farqlanadi: lavish — “ortiqcha, isrofqa yaqin”, magnanimous — “gʻanimga ham olijanoblik”,

charitable va philanthropic — “muhtojlarga yordam, tashkiliy xayriya”, benevolent — “yaxshi niyat”.

3.2. O'zbek tilidagi semaleksemalar

O'zbek tilida maydon yadrosini sahiylik, sahiy va saxovat, saxovatli leksemalari tashkil etadi. Ular arab tilidan o'zlashgan bo'lib, izohli lug'atda “qo'li ochiq, berishdan qaytmaydigan” ma'nolari bilan izohlanadi [8]. Ularga karam, ehson, in'om, hotamtoy (arab shoiri Hotam Toyning nomi bilan bog'liq umumlashgan obraz), xayr-sadaqa, mehmondo'stlik kabi birliklar yondashadi. O'zbek tilida “sahiylik” ko'pincha somatik-metaforik ifodalanadi: qo'li ochiq, qo'li guldirak, ko'ngli keng, dasturxon keng, yuragi keng. Antonimik qator — baxil, xasis, ziqna, qo'li qisq — jamoatchilik fikrida keskin salbiy baholanadi.

3.3. Frazologiya va paremiyada ifodalanishi

Ikki tilda ham sahiylik konsepti “ochiq qo'l” metaforasiga tayanadi (GENEROSITY IS AN OPEN HAND): ingliz tilida open-handed, free-handed, o'zbek tilida qo'li ochiq. Bu holat kognitiv metaforaning universalligini tasdiqlaydi [6; 7]. Ingliz tilida qalb bilan bog'liq obrazlar (a heart of gold, big-hearted) va “oxirgi narsasini ham berish” semasini ifodalovchi birliklar (to give the shirt off one's back) faol. Generous to a fault birikmasi esa fazilatning me'yordan oshishi salbiy oqibat berishi mumkinligini bildiradi. Maqol darajasida ingliz tilida It is better to give than to receive kabi injil kelib chiqishli formula, Charity begins at home kabi amaliy-individual yondashuv uchraydi.

O'zbek maqollarida sahiylik ko'proq ijtimoiy va ma'naviy mukofot bilan bog'lanadi. Masalan, “Yaxshilik qil, daryoga tashla, baliq bilmasa, Xoliq biladi” maqoli yaxshilikni tan olinishini kutmasdan qilish, mukofotni Yaratg'andan umid qilish g'oyasini ifodalaydi. “Mehmon — otangdek ulug'” maqoli esa sahiylikning mehmondo'stlik bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Ingliz tilida mehmondo'stlik (hospitality) sahiylik maydonining periferiyasida bo'lsa, o'zbek tilida u konseptning markaziy komponentlaridan biridir.

3.4. Konseptning tarkibiy komponentlari

Tushunchaviy komponent jihatidan ikki tilda ham “sahiy shaxs” quyidagi belgilar bilan tavsiflanadi: berishga tayyorlik, moddiy yoki ma'naviy boylikni ulashish, buning evaziga kutilmagan manfaat izlamaslik. Obrazli komponent o'zbek tilida qo'l, ko'ngil, dasturxon, daryo kabi timsollar orqali, ingliz tilida qo'l (open hand), yurak (heart of gold) va “oltin” timsoli orqali namoyon bo'ladi. Ikki tilda ham “kenglik” va “ochiqlik” fazoviy metaforalari sahiylikni, “torlik” va “yopiqlik” esa baxillikni ifodalaydi. Bu esa ushbu qarama-qarshilikning kognitiv jihatdan universal ekanini ko'rsatadi. Qadriyat komponentida esa o'zbek tilida sahiylik ijtimoiy obro' va hurmat bilan, ingliz tilida esa ko'proq shaxsiy axloqiy fazilat va fuqarolik mas'uliyati bilan bog'lanadi.

Shuningdek, ingliz tilidagi generous leksemasining polisemiyasi diqqatga sazovor: u shaxsga nisbatan “sahiy” ma'nosidan tashqari, narsaga nisbatan “mol, katta” ma'nosida ham qo'llanadi (a generous helping). O'zbek tilida sahiy so'zi asosan shaxs va uning xatti-harakatlariga nisbatan ishlatiladi, miqdor esa mol, serob kabi boshqa leksemalar bilan beriladi. Bu holat tarjimada tayyor muqobil topishni qiyinlashtiradi.

3.5. Qiyosiy semantik-madaniy tavsif

1-jadval. "Sahiylik" semaleksemalarining qiyosiy semantik-madaniy tavsifi

Belgi	Ingliz tili	O'zbek tili
Asosiy sema	"ixtiyoriy berish/ulashish"; "xayrixohlik"	"ochiq qo'llik bilan berish"; "mehr-oqibat"
Qo'shimcha semalar	"ortiqchalik" (lavish), "asilzodalik" (magnanimous), "institutsional xayriya" (philanthropic)	"mehmondo'stlik", "yuz-xotir", "jamoaviy ko'mak", "diniy savob"
Baholash	asosan ijobiy; "generous to a fault" — cheklangan salbiy	kuchli ijobiy; antonim (baxil, xasis) keskin salbiy
Madaniy asos	xristian caritas, individualizm, jamoat xayriyasi	islomiy sahovat, sharq axloqi, jamoaviylik, mehmondo'stlik

4. MUHOKAMA

Tahlil natijalari ikki tilda "sahiylik" konseptining umumiy yadrosi mavjudligini ko'rsatadi: ixtiyoriylik, o'z mulkini boshqalar bilan ulashish, o'z manfaatidan yuqori turish. Bu yadro Aristotelning eleutheriotes (kengqo'llik) haqidagi axloqiy ta'limotidan tortib sharq axloqiga qadar umuminsoniy qadriyat sifatida qaraladi [11]. Biroq periferiyada farqlar seziladi.

Birinchidan, ingliz leksemalarining etimologiyasi (generosus, liberalis) fazilatni ijtimoiy maqom va erkinlik tushunchalari bilan bog'laydi, o'zbek leksemalarida esa asosiy tayanch diniy-axloqiy (savob, sadaqa, zakot) va jamoaviy (mehr-oqibat, hashar, mehmondo'stlik) qadriyatlardir. Ikkinchidan, ingliz tilida sahiylik institutsionallashtirilgan shaklga (charity, philanthropy, donation) ega, o'zbek tilida esa u ko'proq shaxslararo va oilaviy-mahalla munosabatlarida namoyon bo'ladi. Uchinchidan, ingliz tilida generosity ba'zan me'yordan oshgan hol sifatida (lavish, generous to a fault) qayd etiladi, o'zbek tilida esa baxillik ancha keskin qoralanadi, sahiylik esa obro' va hurmat manbai sifatida qadrlanadi. Bu farqlarni Ter-Minasova kabi tadqiqotchilar ta'kidlagan madaniy relyativlik nuqtayi nazaridan izohlash mumkin [12]: bir xil universal sema turli madaniy tajribada turlicha "fokuslanadi".

Tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan qaraganda, generous — sahiy juftligi har doim ham to'liq ekvivalent emas. Ingliz tilidagi liberal, lavish, magnanimous kabi leksemalar o'zbek tilida bitta so'z bilan berilmasdan, tavsifiy yoki kontekstga moslashtirilgan ifodalar bilan uzatiladi. Aksincha, o'zbek tilidagi hotamtoy, dasturxon keng kabi madaniy-belgili birliklar ingliz tiliga izohli tarjima yoki madaniy sharh talab qiladi. Bu esa madaniyatlararo muloqotda ushbu birliklarni ongli tanlash zarurligini ko'rsatadi.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, maqolada keltirilgan misollar tanlanma xarakterga ega, shu bois xulosalarni keng korpus va so'rovnoma ma'lumotlari bilan mustahkamlash maqsadga muvofiq. Kelgusi tadqiqotlarda badiiy matnlar, ommaviy axborot vositalari va

til korpuslari asosida leksemalarning kontekstdagi qo'llanish chastotasi va konnotatsiyalarini o'rganish istiqbolli hisoblanadi.

5. XULOSA

Ingliz va o'zbek tillaridagi "sahiylik" semaleksemalarining lingvokulturologik tahlili quyidagi xulosalarga olib keldi. 1) Ikki tilda ham konseptning semantik yadrosi "ixtiyoriy berish, ulashish" semasi asosida shakllangan. 2) Ingliz leksemalarining etimologiyasi asilzodalik va erkinlik bilan, o'zbek leksemalariniki esa arab-islom axloqiy an'anasi bilan bog'liq. 3) "Ochiq qo'l" metaforasi har ikki tilda faol bo'lib, universal kognitiv asosni tashkil etadi. 4) O'zbek madaniyatida sahiylik mehmondo'stlik va jamoaviy qadriyatlar bilan yaqin bog'langan, ingliz madaniyatida esa xayriya institutlari va individual tanlov yaqqol seziladi. Natijalardan qiyosiy tilshunoslik, tarjimashunoslik va til o'qitish amaliyotida foydalanish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Воробьёв В.В. Лингвокультурология (теория и методы). — М.: РУДН, 1997.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология. — М.: Академия, 2001.
3. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. — Oxford: Oxford University Press, 1997.
4. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М.: Языки русской культуры, 1996.
5. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. — Волгоград: Перемена, 2002.
6. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980.
7. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. — Jizzax: Sangzor, 2006.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
9. Oxford English Dictionary. — Oxford: Oxford University Press (onlayn nashr).
10. Merriam-Webster's Collegiate Dictionary. — Springfield: Merriam-Webster.
11. Aristotle. Nicomachean Ethics (Book IV).
12. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. — М.: Слово, 2000.